

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

Л.А.Гуцал

Анотація. Розкрито вплив соціально-економічних, політичних, педагогічних чинників на реформування та розвиток шкільної природничої освіти як невід'ємної складової загальної освіти у Російській імперії і зокрема в Правобережній Україні.

Ключові слова: шкільна природнича освіта; соціально-економічні, політичні, педагогічні чинники; Правобережна Україна.

Аннотация. Раскрыто влияние социально-экономических, политических, педагогических факторов на реформирование и развитие школьного естествоведческого образования как неотъемлемой составляющей общего образования в Российской империи и в частности в Правобережной Украине.

Ключевые слова: школьное естествоведческое образование; социально-экономические, политические, педагогические факторы; Правобережная Украина.

Summary. The influence of social-economic, political, pedagogical factors on reformation and development of school natural history education as an integral component of general education in Russian empire and in right bank Ukraine in particular has been disclosed.

Key words: school natural history education; social-economic, political, pedagogical factors; right bank Ukraine.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Досліджуючи розвиток шкільної природничої освіти у другій половині ХІХ століття, необхідно зупинитися на соціально-економічних, політичних та педагогічних чинниках. Саме від них залежала успішність реформування та розвиток природничої освіти як невід'ємної складової загальної освіти у Російській імперії і зокрема в Правобережній Україні.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. До проблеми вивчення розвитку шкільної природничої освіти зверталися такі педагоги, як: В.Вдовенко, В.Вихрущ, О.Довженко, Т.Довженко, О.Драч, Н.Зайченко, І.Колесник, О.Онипченко, А.Скрипник, С.Стрілець та ін.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження впливу соціально-економічних, політичних, педагогічних чинників на розвиток шкільної природничої освіти (друга половина ХІХ століття).

Виклад основного матеріалу дослідження. Друга половина ХІХ ст. була часом серйозних змін в усіх сферах суспільного життя, обумовлених реформами 60-70-х рр. Щоб зрозуміти стан справ в освіті цього етапу, проаналізуємо особливості процесів реформування та їхній вплив на розвиток освіти, у першу чергу природничої. Усі чинники, що впливали на розвиток освіти, у тому числі й природничої, умовно діляться на три групи: соціально-економічні, політичні та педагогічні, як їх визначав видатний історик М.Грушевський [3, с. 289].

Населення Правобережної України було безправним і безземельним. Усі ресурси регіону належали або російській короні, або великим магнатам – колишнім шляхтичам чи російським поміщикам. Понад 40 % земель трьох губерній мали у володінні родини Конєцпольських, Вишневецьких, Потоцьких. Становище населення напередодні реформ 40-50-х рр. ХІХ ст. було досить складним. Освіту в нечисленних училищах та гімназіях здобували діти дворян та багатих міщан, селяни були неписьменні [3, с. 289]. Загальна освіта була доступна лише дітям заможних верств населення. Початкову освіту могли здобувати діти селян та ремісників, але вони повинні були працювати, щоб допомогти своїм батькам, і не могли відвідувати заняття регулярно. Закладів початкової освіти не вистачало.

Необхідні були зміни, щоб наблизити освіту до задоволення практичних потреб суспільства. М.Барсов, один із дослідників становища шкіл Волині та Поділля, на початку другої половини ХІХ ст. критикував уряд за неспроможність вирішити проблему збільшення кількості шкіл у регіоні. Він писав: «Розглядаючи школи Поділля, ми дійшли таких результатів... Цифра навчальних закладів... падає жахливо. Вона зводиться до півдесятка навчальних закладів Міністерства народної освіти й до

декількох десятків парафіяльних шкіл, римсько-католицьких та православних... З учнів також мало вихованців, як і мало письменних людей з освітою... рух у громадянському бутті народу майже нічим не відобразився на школах, хіба що лише тим, що засновано ще більше півтисячі шкіл (сільських, при православних громадах), які також схильні до застою загального» [1, с.13].

Щодо умов, у яких доводилося навчатися дітям у ті часи, то вони зовсім не відповідали вимогам, і ніхто з адміністрації не робив навіть будь-яких спроб, аби цю ситуацію поліпшити. Згаданий вище автор пише: «Вони (школи) то відкривалися, то закривалися з різних умов, і навіть через протидію. Будівлі училищ були старі й тісні; посібників для вчителів не було. Книги виписувалися або за рахунок церковної казни, або за рахунок самих вчителів – священників. Зовнішня протидія була з боку володарів-поміщиків, поляків і римо-католицької віри. ...У самих селян також було мало впевненості в корисності письменництва. Російська літературна мова, якої навчали дітей, звучить для малороса чужинними звуками» [1, с. 25].

Соціально-економічний розвиток імперії відбувався після реформ 1860-1870-х рр. стрімкими темпами. Але в Правобережній Україні це суттєво не відчувалося. У другій половині XIX ст. її територія була, в основному, аграрним регіоном із відповідним складом населення, що підтверджується тогочасними довідковими виданнями. Швидкого розвитку набували садівництво, тютюнництво, скотарство. Заводська і фабрична промисловість на Поділлі зводилась до переробки сировини сільського господарства [4, с.198-199]. Певною мірою розвивалась торгівля, яка в основному зосереджувалась на ярмарках. Подільська губернія налагоджувала економічні зв'язки з Австрією і, окрім внутрішньої, також здійснювала й зовнішню торгівлю.

У Волинській губернії розвивалася цукрова, чавуноливарна та залізообробна промисловість. Проте такі явища суттєво не впливали на загальну економічну ситуацію в губернії, яка залишалась аграрною. Це накладало свій відбиток на стан і розвиток освіти, у тому числі й природничої, і обумовило розвиток початкових церковно-парафіяльних шкіл.

Інша ситуація складається у Київській губернії, де промисловість набуває найбільшого розвитку. Розвиваються такі види промисловості, як цукрова (відома всім корпорація братів Терещенків), машинобудівна (завод «Арсенал» та ін.), сільськогосподарська, хімічна тощо [4, с. 401]. Швидкими темпами розвивався транспорт. Такий розвиток економіки дозволяв не лише дещо поліпшити добробут населення, а й привернути увагу уряду до проблем школи, яка на той час вимагала істотної перебудови щодо практичного застосування знань.

Відповідно у містах, де спостерігалось поживлення економіки, істотно змінювалось і ставлення до школи як закладу, що готував кадри для заводів та фабрик. Зростання попиту на освітянські послуги спричинило появу нових шкіл у населених пунктах губернії. Школи почали відкриватись майже в кожному повіті, містечку, селі.

До впливових чинників розвитку освіти загалом і природничої зокрема можна віднести реформування системи середньої освіти у 60-70 рр. Передусім у ході реформ відбувалася диференціація навчальних закладів, створювалися нові їх види. Якщо до 1860 р. в Російській імперії існували лише гімназії, прогімназії, ліцеї та церковно-парафіяльні школи, то після реформи заклади освіти чітко були поділені на такі, що дають початкову освіту, та заклади середньої освіти. Початкову освіту давали церковно-парафіяльні школи, народні 1 та 2-класні училища, земські 1 та 2-класні училища, недільні школи. До закладів середньої освіти відносилися реальні училища, прогімназії, гімназії, ліцеї. Так, у Правобережній Україні функціонували переважно церковно-парафіяльні школи в селах та повітових містечках, реальні училища – у губернських та промислових центрах (у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Жмеринці, Проскуріві, Житомирі, Кременці, Рівному, Луцьку, Шепетівці, Немирові, Києві, Білій Церкві, Фастові, Умані, Черкасах), гімназії – переважно в губернських центрах (Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському) та у великих містах губерній (Кременці, Рівному, Луцьку, Вінниці, Немирові, Умані та Черкасах). Така ситуація дозволяє припустити, що невелика кількість навчальних закладів середньої та початкової ланки освіти певним чином гальмувала розвиток природознавства на теренах Правобережної України.

Проведення у 1861 р. земельної реформи, яка звільнила селян від кріпацтва, обумовила, з одного боку, виникнення нових методів господарювання, з другого – зубожіння і масовий продаж земель. Саме тоді спостерігається великий відтік селянства у міста для роботи на заводах та фабриках. Нові умови праці в промисловості вимагали певної кваліфікації, і майбутні робітники були змушені сідати за парти, щоб ліквідувати неписьменність та набути певних робочих кваліфікацій. Початкова освіта вже не могла задовольнити потреб економіки.

Ця тенденція стала чи не головною причиною для створення реальних училищ, які забезпечували процес підготовки фахівців для промисловості серед дорослого населення та молоді. Таких училищ у

Південно-Західному генерал-губернаторстві протягом 1861-1897 рр. було створено 37, з них у Київській губернії – 19, Волинській – 10, Подільській – 8. Прогрес промисловості та сільського господарства був пов'язаний із необхідністю оновлення змісту природничих дисциплін, оскільки впровадження нових, заснованих на передових досягненнях науки технологій вимагало більш кваліфікованої робочої сили, сформувати яку могли лише заклади спеціальної середньої освіти. У таких училищах успішно впроваджувалось викладання природознавства, фізики, хімії, тому що знання природних явищ, їх сутності, умов навколишнього середовища було важливою умовою підготовки майбутніх фахівців [6]. Повернення природознавства у навчальні заклади стало початком нового етапу в розвитку освіти.

Нові галузі промисловості вимагали кваліфікованих фахівців, підготовкою яких займалися освітні заклади різних типів. У середині XIX ст. у навчальних планах початкових і середніх навчальних закладів з'являються нові дисципліни. Так, наприклад, у гімназіях починають вивчати окремо арифметику й геометрію, географію і природознавство, фізику й хімію, літературу і словесність тощо [10, с. 78]. Отже, у природознавстві відбувається процес диференціації на окремі дисципліни, значущість яких була зумовлена загальним впливом суспільно-економічних чинників.

Політичні чинники теж сприяли розвитку природничих дисциплін. У руслі освітніх реформ уряд вирішував питання підготовки й видання нового Статуту освітніх закладів, згідно з яким підприємці та промисловці звільнялися від податків за умови, якщо вони вкладали кошти у розвиток освіти у своєму регіоні. Збільшення обсягів руху коштів сприяло створенню перших комерційних банків. Починають розвиватися приватні школи як спосіб інвестування капіталів.

Уряд, стурбований активізацією польського національного руху на Правобережжі, схвально ставився до поширення літератури малоросійською мовою серед селянства та підвищення його освітнього рівня. Кошти на видання українських підручників для народних шкіл асигнувалися й через Міністерство народної освіти [7, с. 65-66]. Освітня діяльність навчальних закладів регламентувалася низкою документів царського уряду. Згідно з «Положенням про початкові народні училища» (1864 р.) до початкових народних училищ відносяться: «Відомство Міністерства Народної Освіти, приходські училища в містах, посадах та селах, які утримуються за рахунок місцевих общин та пожертв приватних осіб; народні училища, які затверджені та утримуються приватними особами різного звання; Відомства Міністерств Державного майна, Внутрішніх справ: сільські училища різних найменувань, які утримуються за рахунок суспільних коштів; Відомства духовного: церковно-приходські училища, відкриті православним духовенством у містах, посадах, селах, з допомогою та без допомоги казни, місцевих общин і приватних осіб; всі недільні школи, утверджені як владою, так і міськими та сільськими общинами, приватними особами для навчання представників ремісничого та робітничого класу, які не мають можливості навчатися щоденно. Метою діяльності початкових народних училищ, відповідно до цього «Положення», було поширення серед народу релігійних і моральних засад та початкових знань. Основними предметами були Закон Божий, читання (церковне і світське), письмо, чотири дії арифметики, церковний спів» [8, с. 1225-1227].

Природознавство читалося лише у навчальних закладах нижчого рівня, де воно було професійно необхідне, тобто вибірково у деяких міських реальних училищах. У парафіяльних та початкових училищах Міністерства народної освіти природознавство як окремий предмет не вивчалось, і знання щодо навколишнього середовища учні отримували під час уроків читання чи словесності. Відсутність природознавства у сільських училищах пояснювалася хибною думкою про те, що селяни й так можуть здобути ці знання, безпосередньо співпрацюючи з природою [9, с. 13-16].

Розвиток природознавства як шкільного предмета потребував подальших змін у системі освіти, що діяла тоді в Російській імперії. Відчувалась потреба в педагогічній періодиці, нових підручниках, розробці нових методик навчання. У Кам'янці-Подільському починають видаватися «Педагогічний вісник Поділля», «Учительська газета», в яких ми знаходимо й публікації з природничих наук [11; 14]. Ці публікації давали вчителям можливість визначити цілі й завдання природничих дисциплін, поділитися методичними здобутками, популяризували природознавство серед освітян та населення. Саме вони стали одними з перших методичних видань і сприяли покращенню якості викладання природничих предметів у навчальних закладах краю.

У 1869 р. Кабінет Міністрів, наляканий тим, що в державі активізувалася лібералізація освіти та культури (а це могло призвести до посилення визвольного руху), намагався обмежити культурний національний та просвітницький розвиток населення, насамперед українських земель. Ці процеси негативно позначилися на народній освіті. Спеціальним «Положенням про народні училища в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» початкова народна школа на Правобережжі була підпорядкована Попечителю Київського Навчального Округу. Цим «Положенням» також

запроваджувався штат інспекторів з числа осіб при управлінні Київського Навчального Округу Інспекторів, основні обов'язки яких полягали в тому, що вони вживали заходи для покращення діяльності училищ [12, с. 1212-1213]. В однокласних народних училищах навчали першим чотирьом арифметичним діям, а в двокласних народних училищах, чоловічих та жіночих, до навчального курсу входили арифметика та практична геометрія, окремі відомості з географії [12, с. 1214]. Скориставшись такими кроками уряду, церква прагнула викоринити природознавство з навчальних програм взагалі. Лише втручання відомих учених, педагогів зупинило цей процес.

Етап між 1871 та 1907 рр. знову позначився тим, що потреба у розвитку природничої освіти не враховувалась урядовими структурами, і природознавство обмежувалось у викладанні, а згодом і взагалі було вилучено з навчальних планів шкіл. Це призупинило розвиток природничих предметів, негативно відобразилося на змісті та методах навчання. Проте завдяки передовим педагогам того часу природничі дисципліни продовжували розвиватися, хоча й повільно, на вузько методичному рівні.

Варто зазначити, що одним з найбільш гострих питань тогочасної освіти було мовне питання. Емський указ (1876 р.) призвів до того, що в школах було заборонено використовувати україномовну літературу й викладати українською мовою. Невелика кількість українських підручників з природознавства, що використовувалися у народних школах, була вилучена і замінена академічними російськомовними підручниками, матеріал яких підходив лише для старших класів гімназій, а не для сільських та міських народних шкіл [2, с. 15-18].

На основі «Положення про народні училища в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» 1876 р. була затверджена «Інструкція Ради інспекцій народних училищ в губерніях: Київській, Подільській, Волинській», в якій визначались обов'язки інспекторів з нагляду за народною школою: перегляд щорічних звітів про витрату коштів по штату, навчального розкладу, правил навчального та дисциплінарного порядку, обрання керівництва, яке затверджувало Міністерство народної освіти та духовне відомство, складання списку навчальних книг та посібників, заходів щодо покращення навчально-виховного процесу, контроль за діяльністю вчителів, розгляд заяв інспекторів про закриття училищ, які визнані неблагонадійними [5, с. 899-902]. На Правобережжі початкова школа несла значно більше політичне навантаження, ніж в інших регіонах України, що було обумовлено передусім складною ситуацією в цьому краї. Політика уряду як щодо загальної, так і природничої освіти була спрямована проти розвитку української школи.

У Правобережній Україні в другій половині XIX ст. функціонувала найменша, порівняно з іншими регіонами України, кількість середніх навчальних закладів, у яких викладалося природознавство чи інші предмети цього циклу. Уряд штучно стримував їх зростання. Наприкінці XIX ст. (до 1907 р. включно) в Київському навчальному окрузі нараховувалось 32 навчальних заклади (гімназії, прогімназії і реальні училища), де викладався цей предмет, тоді як у Харківському і Одеському навчальних округах таких закладів було відповідно 37 і 39 [9, с. 151].

Однією з причин такого співвідношення була відсутність земств, які на інших територіях відкривали власні школи, готували для них учителів, залучаючи інтелігенцію до роботи в освіті. Що ж до середньої школи Правобережної України, то царський уряд проводив активну міграційну політику: замість «неблагонадійних» міських учителів сюди призначалися вчителі російського походження, випускники Санкт-Петербурзької духовної академії, які беззастережно проводили політику влади, не враховуючи місцевих умов, звичаїв, традицій [9, с. 151-154].

Згідно з «Положенням про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» одержати освіту могли й дівчата. Навчальні плани жіночих училищ включали вивчення Закону Божого, російської мови, граматики, словесності, арифметики, географії, історії, основ природознавства і фізики, каліграфії і рукоділля [13, с. 13]. Наявність природознавства у програмах жіночих навчальних закладів була явищем позитивним, особливо після вилучення цього предмета з програм чоловічих шкіл.

«Височайшим» указом було дозволено створення об'єднань учителів певного профілю, що сприяло розвитку дисциплін природничого циклу та відповідних наук у російському освітньому середовищі і послужило поштовхом до створення Всеросійського товариства природознавців, яке об'єднувало фізиків, хіміків, географів, математиків. Товариство виконувало функції центрального методичного об'єднання, члени якого працювали над створенням навчальних методик, програм, обмінювалися досвідом. Члени Товариства досліджували взаємозв'язок між навчанням природознавства та культурним вихованням учнів, насамперед гімназистів. Викладачі природничих дисциплін у гімназіях та училищах мали змогу отримувати професійні поради, методичну допомогу від професорів Товариства. Члени Товариства організували видання методичного журналу «Природа

і світ», де вчителі та викладачі обмінювалися думками щодо організації та проведення занять з природознавства [9, с. 13-16]. Періодичні педагогічні видання та діяльність Товариства допомагали у становленні та розвитку природничої освіти по всій імперії, на Україні та в її Правобережній частині.

Щодо педагогічних чинників розвитку природничих дисциплін, то можемо стверджувати, що вони були чи не найважливішими у перебігу подій того часу. Поновлення викладання природознавства у навчальних закладах другої половини XIX ст. не розв'язало усіх проблемних питань (можливість отримання населенням якісної природничої освіти, кадрове питання, методичне забезпечення тощо). Потрібні були якісні зміни в організації, змісті та методиці викладання природничих предметів у навчальних закладах.

Загалом, в освітніх закладах Подільського краю, як і по всій Російській імперії, домінував класичний підхід до організації викладання предметів природознавчого циклу. Міністр освіти Д.Толстой пояснював, що така система зберігається у західних країнах, оскільки вона сприяє розвитку здібностей (пам'яті, логічного мислення тощо), закладає основи для розвитку особистості протягом подальшого життя [10, с. 124]. Але на противагу класичній системі з її метафізичним напрямом вже розвивався біологічний напрям, який сприяв розвитку не лише природничих дисциплін, а й освіти загалом.

Кінець XIX ст. став теж складним етапом у розвитку природничої освіти: відбулося повне повернення до класичних методів навчання, вилучення природознавства з навчальних програм багатьох типів навчальних закладів, обмеження свободи творчості вчителів. Все це призупинило розвиток методики природознавства та супутніх дисциплін, який відновився лише після 1907 р., коли значення природознавства було визнано на законодавчому рівні. Проте і на цьому етапі педагогічна громадськість робила усе можливе, щоб подолати тиск уряду й прищепити дитині любов, пошану до природи та знання її особливостей.

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми. Згідно з дослідженням розвитку шкільної природничої освіти, на неї впливали чинники, які можна умовно поділити на три великі групи. Рушійними у процесі розвитку шкільної природничої освіти виявилися соціально-економічні та політичні чинники, оскільки вони спонукали політичні установи Російської імперії відновити у навчальних закладах природознавство як шкільний предмет з метою задоволення вимог розвитку економіки та науки. З другого боку, представники влади через страх перед зростанням всебічно сформованого нового покоління і можливої його революційності, неодноразово перешкоджали розвитку природознавства, забороняючи його указами та стримуючи розвиток науково-педагогічного потенціалу цієї галузі освіти. Незважаючи на негативний вплив політичних чинників, прогресивні педагоги робили все можливе для того, щоб розвиток природничої освіти не зупинявся. Педагогічні чинники, впливаючи на розвиток природничих дисциплін, відігравали важливу роль у формуванні нової формації вчителів-природознавців. Перспективою подальших розвідок є дослідження впливу соціально-економічних, політичних, педагогічних чинників у наступні періоди розвитку шкільної природничої освіти.

Література

1. Барсов Н. П. Школы на Волыни и Подолье в 1862 году / Н. П. Барсов. – С-Пб : Типография морского министерства, 1863. – 156 с.
2. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – К. : Мандрівець, 1996. – 358 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К. : Освіта, 1996. – 437 с.
4. Завальнюк М. І. Історія Поділля і Волині / М. І. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1997. – 645 с.
5. Инструкция Совету инспекции народных училищ в губерниях: Киевской, Подольской, Волынской // Сборник распоряжений по Министерству народного Просвещения : 1874 – 1876. – С-Пб. : Типография П. П. Сойкина, 1901. – Т. 6. – С. 899–902.
6. Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы (гимназии и реальные училища с конца XIX века до февральской революции 1917 года) / Н. А. Константинов. – М. : Педагогика, 1956. – 197 с.
7. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – С-Пб. : Алетей, 2000. – 260 с.
8. О положении о начальных народных училищах // Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения : Царствование императора Александра II : 1855–1864. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1865. – Т. III. – С. 1225–1280.
9. Отчет Киевского учебного округа за 1877 г. / [б. а.]. – К. : И. Н. Кушнарев и К^о, 1877. – 157 с.
10. Отчет Министерства Народного Просвещения за 1905 г. / [б. а.]. – С-Пб. : Типография В. С. Балашева, 1905. – 672 с.
11. Педагогічний вісник Поділля : [журнал] / [б. а.]. – 1912. – №№ 1-12.

12. Положение о народных училищах в губерниях : Киевской, Подольской и Волынской // Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения : Царствование императора Александра II : 1865–1870. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1871. – Т. IV. – С. 1217–1221.
13. Положение про женские училища ведомства Министерства народного просвещения / [б. а.]. – С-Пб. : Типография Министерства народного просвещения, 1860. – 95 с.
14. Учительская газета : [газетное издание] / [б. а.]. – 1913. – №№ 1–24.